

РОЗДІЛ III. ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА ДОБА ТА ГЕТЬМАНЩИНА

УДК 94(477.52)»

Є.М. Осадчий

ГРАМОТИ БОБРИЦЬКОГО ВОЄВОДИ КИРИЛА УШАКОВА 1649 РОКУ (З ІСТОРІЇ ЗАСНУВАННЯ ОСТРОГУ КАМ'ЯНЕ)

До наукового обігу вводяться тексти двох грамот, присвячених розвідкам воеводи з містечка Бобрик території навколо городища Кам'яне. Невелике прикордонне містечко знаходилося у низинній місцевості і постійно піддавалося нападам татар. Відразу після введення нового гарнізону до Бобрика постало питання про будівництво нової фортеці, яка б могла стати опорним пунктом на кордоні з Річчю Посполитою. Для цих потреб підходило Кам'яне городище, що знаходилося на високому місці із стрімкими схилами. Його розташування дозволяло контролювати значну територію кордону між Річчю Посполитою та Московським царством, а також ділянку Сагайдачного шляху.

Ключові слова: Кам'яне городище, річка Псел, XVII століття, містечко Бобрик.

Виконуючи умови Варшавського договору 1644 р., Річ Посполита передала частину прикордонних територій Московському царству. Цей процес припинив багатолітню козацьку колонізацію земель Лівобережної України у прикордонні. За умовами договору польська сторона передавала містечка та остроги без населення, а укріплення напівзруйнованими. Отримавши таким чином залишені населені пункти, прикордонні воеводи опинилися перед необхідністю облаштовувати новий кордон з Річчю Посполитою. Одним з переданих острогів був Бобрик. Це невелике укріплення на однойменній річці знаходилося у рівній місцевості та не мало оборонного потенціалу. Досить швидко з'ясувалося, що воно непридатне для того, щоб стати надійним опорним пунктом на новому кордоні, і це змусило очільників гарнізону шукати альтернативне місце для заснування нового укріплення.

Таким місцем могло стати Кам'яне городище на Пслі – об'єкт, що був переданий разом з розташованою поряд Кам'яною слободою. Воно знаходилося на перетині кількох доріг, що функціонували ще з «литовських времён», та мало добрий природний захист. До Кам'яного були спрямовані кілька розвідувальних експедицій з метою з'ясування придатності городища до заселення та заснування там острогу. Про результати своїх розвідок місцеві воеводи регулярно доповідали у Розрядний приказ.

У Російському державному архіві давніх актів є фонд, у якому зберігається значна кількість документів, присвячених періоду освоєння нових територій у середині XVII ст. У фонді 210 зберігаються документи, присвячені історії острогу Кам'яний. Серед решти є документ, що складається з двох листів-донесень, які були вкладені в один конверт. Конверт зігнутий з одного листа паперу та складений тричі і зігнутий пополам навпіл. На одній із сторін зроблений підпис – «государю царю и ве-

ликому князю Алексею Михайловичу», є також дата та ім'я того, хто писав: «РНЗ (1649) декабри в день 9 Стародубицкому [...] Ушаков». На правій стороні конверта зроблена помітка про надходження листа до канцелярії. Тут дата написана повністю та іншим почерком «7157 (1649) декабря» [2, л. 284 об.].

У конверт було вкладено чотири паперові сувої, на яких темними чорнилами написано доповідні записки про результати розвідок до Кам'яного городища. Через особливості зберігання листки мають значні пошкодження правого поля та почорніння паперу, що привело до втрати тексту та неможливості його прочитати. Текст написаний скорописом, типовим для XVII ст., та людиною, яка не відрізнялася грамотністю і чіткістю викладення матеріалу. В окремих словах відсутні букви та цілі склади. У тексті трапляються написання надстрочних букв, традиційне скорочення – «гсдрь». Це слово присутнє майже у кожному реченні разом із нагадуванням, що кореспондент «государев холоп».

У першому документі, складеному Кирилом Ушаковим, йдеться про те, що ратні люди з багатьох сіверських порубіжних міст, які оселилися у Бобрику за царським наказом, оглядали городище, що знаходиться на р. Псел поблизу нового кордону з Литвою. У листі висловлюється бажання заснувати на городищі та поряд з ним нове поселення.

Другий документ – це розширений звіт про результати розвідки до Кам'яного городища. Цей лист не підписаний, але, зважаючи на тотожність почерку, можна вважати, що його написала та сама людина, що і перший. Кирило Ушаков докладно описує природні умови, де розташоване городище, його переваги як місця, де можна влаштувати прикордонне укріплення та спостережний пункт для контролю за кордоном. Так, з нього відкривається вид на литовську і татарську сторони та Сагайдачний шлях; городище має природний захист болотами та озерами, а схили гори круті. Під час розвідки до Кам'яного було оглянуто 68 пустих дворів та зруйнований млин на Пслі.

Разом з тим, у документі є згадки про те, що острог Бобрик не має острогу, башт, честика, а під час приходу «воинских людей» містечку була «поруха». Загалом, зміст документа зводиться до наведення переваг городища Кам'яне над містечком Бобрик, що знаходиться в «некрепком месте».

У тексті обох документів зустрічаються назви місцевих топонімів. Одне з них – Кам'яне городище. Це укріплення роменського та давньоруського часу добре відоме за документами середини XVII ст. Особлива увага до нього не зовсім зрозуміла, але воно було детально описане та обміряне польською делегацією на чолі з комісаром

Адамом Киселем під час передачі прикордонних територій московській стороні [1, с. 3]. Друге городище – Заводицьке, згадується серед територій, які, на думку автора листа, могли б контролюватися гарнізоном майбутньої фортеці у Кам'яному. Це городище розташоване у с. Ворожба Лебединського району. У 1646 р. на ньому було засновано сторожу і збудовано дерев'яні укріплення. Воно було північною межею майбутнього Кам'янського уїзду.

Загалом, незважаючи на втрати на важке сприйняття тексту, ці два документи є важливим джерелом у відтворенні короткого періоду у середині XVII ст. між передачею прикордонних містечок Московії та початком масової козацької колонізації і виникненням нової заселеної території, що отримала назву Слобожанщина.

Нижче наводимо текст грамот мовою оригіналу.

«Царю и великому князю Алексею Михайловичу г(о)с(у)д(а)р(ю) всея русии холоп твой Кирилко Ушаков челом бьет в нынешний г(о)с(у)д(а)рь во РНЗ (1649) году с городов [...] били челом тебе г(о)с(у)д(а)рь царю и великий князь Алексей Михайлович в северские города Бобрика стародубцы рославцы новгородцы черниговцы и другие города которые по твоему г(о)с(у)д(а)рь указу (о) сажены в Бобрик ни вечное житие мне холопу твоему приказано и где прилично быти а в челобитной и написано что [...] пожаловал тое городище на своей г(о)с(у)д(а)рь земле что отмежовано у литвы за рекой за Пслем городища и слободы вблизи реки Псла [...] городищ двух пореке по Пслу [...] ми тех дворов в середине на городище поставил город до места до Бобрика [...] тому челобитье а холоп твой того городища осматривал и того г(о)с(у)д(а)рь городища и остров и соста у городища [...] во все стороны да коло того городища есть и по Пслу мочно ж я холоп твой тое градицкую сторону по Пслу и чтоб г(о)с(у)д(а)рю указать в место по ту г(о)с(у)д(а)рь мне холопу твоему что г(о)с(у)д(а)рь укажет» [2, л. 284].

«Царю государю и великому князю Алексею Михайловичу бьет челом холоп твой датошного города Бобрика стародубцы рославцы новгородцы черниговцы рыльцы город по твоему г(о)с(у)д(а)рь указу и ведением холоп твой украинских городов в тое г(о)с(у)д(а)р(е)вых вновь по датошно в город Бобрик на вечное житие с женами и детьми по твоей г(о)с(у)д(а)рь воле и указу в Бобрике мы холопы твои стре [...] дворами и вечным житием и пашню нашу у города г(о)с(у)д(а)рь Бобрика в порубежье ходити на всево до рубежа версты с три ходити до всего до [...] г(о)с(у)д(а)рь [...] татарове [...] Бобрика [...] без перестану и много ж г(о)с(у)д(а)рь [...] чтоб в литовских городах о вестях [...] верстах в [...] Заводицкое городище Садачной шлях с Бобрика и в [...] верстах у Бобрика реки г(о)с(у)д(а)рь город твой на ровном месте и острогу и крепости и башни и честика ничего нет и город и острог [...] сверху тих многих [...] мы холопы твои от тех людей сидим [...] в приход воинских людей под Бобрик... [...] по пасть да с Бобрика г(о)с(у)д(а)рь да весты с три за рекою за Пслем по твоей г(о)с(у)д(а)р(е)в(о)й стороне что отме-

жевано у литвы на месте городище и слобода и на реке Псле мельница и у того г(о)с(у)д(а)рь Каменного городища по три камени в слободе пустых дворов шесть десят восемь в середине есть городище большое высокое которое [...] и около того городища около болота [...] два с одной стороны тово городища [...] и подошло около тово г(о)с(у)д(а)рь городища [...] стороны и по [...] ны ворота [...] мочно и в онем городище колод можно [...] в таком г(о)с(у)д(а)рь прежнем месте твоему городу был вгон уместо учоже [...] городище высокое [...] г(о)с(у)д(а)рь городищу будет адин [...] да кто г(о)с(у)д(а)рь городищу острожные места крепости горы большие самородные одну сторону подле городища болото да озерко с другую сторону подошла река Псел да озера большие с третью сторону гора небольшая да [...] болото а четвертая сторона равна [...] дова был их город [...] был посаду и посад г(о)с(у)д(а)рь [...] то есть заваду около городища [...] приходил к посаду ничего не учинил [...] через реку [...] подошли леса большие и в приход г(о)с(у)д(а)рь больших воинских людей приступу будет с одной стороны по ровному месту [...] городище во иных людей можно с тово г(о)с(у)д(а)рь городища видно на две стороны через реку Псел на десять на двадцать и больше на крымскую сторону на большой Сагайдачный шлях видно да и [...] стороны с путивльской десять верст больших [...] город и острожное место против города решать будет с тово г(о)с(у)д(а)рь городища твои я г(о)с(у)д(а)рь земли по левую сторону да пошла от реки от Псла и Путивля по правую сторону по реке по Пслу и Заводицкое городище и по обе стороны реки Псла где река пошла [...] дорога по обе стороны на то г(о)с(у)д(а)рь городище и к Каменному городищу оному через два города был твоей милости г(о)с(у)д(а)рь великий князь Алексей Михайлович [...] пожалуй на холопей своих [...] челобитна по воле г(о)с(у)д(а)рь [...] ухожем месте город был на реке Псле вместо боярина чтобы [...] твое посадное [...] и боярина было [...] посад в [...] такое крепкое место боярина г(о)с(у)д(а)рь места неудобного вместо г(о)с(у)д(а)рь версты с три а потому г(о)с(у)д(а)рь временно хотя и большо [...] крепком месте порухи наносить не будет а бобрынским холопом твоим будучи во [...] и большого [...] приготове [...] сиде в тую вотчину в поле [...] про то ж г(о)с(у)д(а)рь места некрепкие ближе города и места стражные и [...] чтобы нам холопам твоим в украинном и порубежном городе в приход воинских людей будучи в бобринском некрепком месте [...] г(о)с(у)д(а)рь каменного городища и бобрицкие земли [...] у города Путивля и [...] розмежева и грани покласть чтоб с теми городами на холопов твоих [...] землю лучшего небыло царь г(о)с(у)д(а)рь смилуйся пожалуй» [2, л. 285–287].

ДЖЕРЕЛА

1. Акты, относящиеся к Малороссии. Сообщены В.И. Холмогоровым. Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском Университете. Москва : в Университетской типографии на Страстном бульваре, 1885. Апрель-июнь. Книга вторая. С. 1–46.
2. Российский государственный архив древних актов, ф. 210, Белгородский стол, ед. хр. 279, л. 284–287.

Osadchy Ye. M. Certificates of the Bobryk Voievoda Kyryl Ushakov in 1649 (from the history of the foundation of hillfort Kamiane)

The publication is dedicated to the introduction into the scientific circulation of two letters of the governor of the city of Bobryk Kyryl Ushakov dated 1647. This year, the Polish-Lithuanian Commonwealth transferred several border towns to the Moscow kingdom. The city of Bobryk was located in lowland and did not have significant fortifications. From the moment the Moscow garrison appeared in it, the raids of the Tatars became more frequent. To strengthen the defense of the border, it was necessary to find a suitable place for the foundation of a new fortress. For this governor, Kyryl Ushakov equipped an expedition to the Kamiane hillfort in order to find out its defense potential. At the end of the expedition, two reports were compiled in the name of Tsar Oleksii Mykhailovych. In the first, the voivode informs that the expedition to the hillfort took place. The second document is an extended report with the characteristics of the hillfort and a description of the area in which it is located. The document is dated December 9, 1647. The letters are written in cursive, typical of the middle of the XVII century. Documents have text damage and loss associated with storage conditions.

Key words: Kamiane hillfort, the Psel river, XVII century, Bobryk town.

REFERENCES

1. Akty, otnosyashchiesya k Malorossii. Soobshchenny V.I. Kholmogorovym. Chteniya v Imperatorskom obshchestve istorii i drevnostey Rossiyskikh pri Moskovskom Universitete. (1885). [Acts related to Little Russia. Communicated V.I. Kholmogorov. Readings in the Imperial Society of Russian History and Antiquities at Moscow University]. Book 2, pp. 1–46. Moscow: v Universitetskoy tipografii na Strastnom bul'vare. [in Russian].
2. Russian State Archive of Ancient Acts, f.210. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 21.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 903.2/903.2903/8:737.1(477.52)

О.І. Курок
О.А. Бакалець
А.М. Ключев

СКАРБИ МІДНИХ МОНЕТ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ, МОСКОВСЬКОГО ЦАРСТВА ТА ПРИБАЛТІЙСЬКИХ ВОЛОДІНЬ ШВЕЦІЇ СЕРЕДИНИ XVII СТ. З СУМЩИНИ

Автори статті роблять спробу проаналізувати кількісний та якісний склад скарбів (загублених гаманців) дрібних монет Речі Посполитої, Московського царства, Прибалтійських володінь Швеції 50–60-х років XVII ст., виявлених у 2009–2019 рр. на території Глухівського району Сумської області, показують роль білонної та мідної монети у грошовому обігу Сіверщини середини XVII ст.

Ключові слова: грошовий обіг, Московське царство, Прибалтійські володіння Швеції, Річ Посполита, мідна копійка, солід, грошова реформа 1655–1663 рр.

У період становлення Гетьманщини у другій половині XVII ст. в Україні інтенсивно розвивається внутрішня і зовнішня торгівля, ярмарки, ремесла, промисли, сільське господарство, приватна власність і товарно-грошові відносини. Земельні угіддя стали власністю Війська Запорозького (10 %), українського селянства (40 %), козаків (33 %) та православних монастирів (17 %) [9, с. 29].

У грошовому обігу України в цілому і Сіверщини зокрема панували традиційні для Східної Європи монетні номінали: золоті дукати, срібні талери і їх фракції: флорини, півталери, орти, тинфи – злотувки, шостаки, трояки (чехи), півтораки (шаги), гроші, соліди, срібні копійки. Склалася наступна грошова система: 1 талер = 5 ортам = 15 шостакам = 30 троякам = 45 двоякам = 60 півторакам = 90 грошам = 360 солідам [9, с. 44]. 1 срібна копійка в середині XVII ст. на ринку прирівнювалася до 1 білонного півторака (1,5 гроша) Речі Посполитої чи до 1 шведсько-або німецького білонного драйпелькера [4 с. 29–49].

Актуальність дослідження зумовлена потребою визначення ролі в грошовому обігу Гетьманщини, зокрема Сіверщини, білонних та мідних розмінних монет Речі Посполитої, Прибалтійських володінь Швеції, Пруссії, Московського царства в середині XVII ст. Московський цар Олексій Михайлович (1645–1676), надіючись на поступове приєднання Лівобережної України до Московії після укладення військово-політичного союзу та підписання березневих статей у 1654 р. з Військом Запорозьким на чолі із гетьманом Богданом Хмельницьким (1648–1657), зробив спробу у 1655–1663 рр. створити об'єднуючу для Московського царства та Війська Запорозького монетну систему, відділити український грошовий ринок від західноєвропейського, насамперед від Речі Посполитої.

Досліджений нами скарбовий матеріал другої половини XVII ст. переконливо доводить те, що царська реформа не увінчалася успіхом, а на території Гетьманщини та, зокрема, Сіверщини, у грошовому обігу продовжували домінувати монети Речі Посполитої, Прибалтійських володінь Швеції, Священної Римської імперії, Іспанських Нідерландів, Голландської республіки переважно 20–60-х років карбування.

Виявлені у 2017–2019 рр. нові скарби мідних монет Речі Посполитої, Прибалтійських володінь Швеції та Московського царства 50–60-х рр. XVII ст. на території Сіверщини допоможуть більш чітко визначити їхню роль у грошовому обігу регіону.

Метою дослідження є детальний аналіз та введення до наукового обігу нового нумізматичного матеріалу, виявленого на території Сіверщини в останні роки.

Проблемі ролі західноєвропейських та московських срібних та мідних монет на території України періоду Гетьманщини (1648–1782 рр.) присвятили свої наукові праці відомі в Україні нумізмати: І. Спаский [15], М. Котляр [12], В.А. Мельникова [13], Р. Шуст [17], Г. Голиш [8], О. Бакалець [1; 2; 3; 4; 5], В. Нечитайло [14], В. Шерстюк, М. Коваленко [16], А. Ключев [5; 6; 8; 9; 10; 11], В. Белашов [5; 6] та інші. Разом із тим у даній проблематиці є багато прогалин, насамперед через незначну увагу дослідників до дрібної розмінної монети.

Провівши дослідження та аналіз 357 скарбів Гетьманщини другої половини XVII ст., нами переконливо доведено домінуючу роль європейської дукатово-талерної системи та її фракцій у грошовому обігу Гетьманщини [3; 4; 9].